

بررسی عوامل موثر در مهاجرت معکوس از کلانشهر تبریز به نواحی پیرا - شهری و روستاهای الحاقی

علی آذر^۱

قربان محبوبی^۲

مهسا صلاحی رنجبری^۳

چکیده

یکی از پدیده‌های نوظهور دوره شهرنشینی معاصر که تاثیر زیادی در بروز انواع معضلات مناطق کلانشهری گذاشته است، مهاجرت معکوس شهری به روستاهای پیرامونی شهرها می‌باشد. تداوم مهاجرت‌های معکوس، باعث تنزل کیفیت زندگی و فشار مضاعف بر محیط روستاها شده است. خزش شهری تبریز باعث توسعه لجام گسیخته سکونتگاه‌های روستایی گردیده و نوعی از حاشیه‌نشینی جدید را پدید آورده است. هدف این تحقیق، مشخص نمودن تاثیر عوامل مختلف در بروز مهاجرت از شهر تبریز به روستاهای اطراف الحاقی به تبریز و تبیین چگونگی توسعه شتابان این روستاها می‌باشد. به لحاظ هدف کاربردی و به لحاظ ماهیت و گردآوری اطلاعات از نوع توصیفی / تحلیلی می‌باشد و از ابزار اسنادی - کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی (پرسشنامه) برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده گردیده است. جامعه آماری این مطالعه، مهاجران بازگشتی از شهر تبریز به روستاهای مورد مطالعه (هفت روستا) هستند. از این میان، تعداد ۱۱۴ نفر با استفاده از روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب گردیدند. برای تعیین پایایی پرسشنامه - هازروش ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است و مجموع میانگین پایایی به دست آمده از گویه‌ها ۰/۷۷. محاسبه گردید. متوسط رشد جمعیت روستایی کشور در طی ده سال اخیر (۱۳۹۵ - ۱۳۸۵) ۰/۶۹ - درصد می‌باشد؛ در حالی که متوسط رشد جمعیت روستاهای مورد مطالعه در این فاصله زمانی ۴۳/۸۳ + درصد می‌باشد. این امر بیانگر پرتاب توسعه فیزیکی متصل شهر تبریز به روستاهای اطراف (منطقه کلانشهری) می‌باشد و اینگونه از مهاجرت‌های شهری - روستایی در سال‌های اخیر به دلیل گرانی زمین و مسکن در شهر تبریز فزونی گرفته است. بر اساس مدل تحلیل عاملی، عامل اقتصادی و مسکن با مقدار ویژه ۹/۶۱، بیش از بیست و شش درصد واریانس متغیرهای مهاجرت معکوس را به خود اختصاص داده است و مهمترین علت تاثیرگذار در مهاجرت معکوس به روستاهای الحاقی تبریز می‌باشد. بالا بودن هزینه زندگی شهری، حمایت‌های دولتی از روستائیان، پایین بودن درآمد، گرانی زمین در شهر، پایین بودن قیمت خرید و اجاره مسکن در روستا از متغیرهای موثر عامل اقتصادی در مهاجرت معکوس محسوب می‌گردند.

واژگان کلیدی: مهاجرت معکوس، پیرا شهری، روستا - شهر، کلانشهر تبریز.

۱. استادیار گروه شهرسازی و معماری، واحد مراغه، دانشگاه آزاد اسلامی، مراغه، ایران (نویسنده مسئول)

۲. استادیار و عضو هیأت علمی گروه معماری و شهرسازی، واحد مراغه، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

۳. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تبریز، ایران

مقدمه

با افزایش جمعیت شهری، معضلات و مسایل شهری بیش از پیش شده است و مولفه‌های ساختاری و کالبدی و همچنین کیفیت زندگی و زیست‌پذیری شهری تنزل پیدا نموده است. امروزه ۵۵ درصد از مردم جهان در شهرها ساکن هستند و پیش‌بینی‌ها دلالت بر سکونت ۶۸ درصد از ساکنین در شهرها تا سال ۲۰۵۰ دارد؛ ۹۰ درصد این افزایش اختصاص به قاره آسیا و آفریقا می‌باشد (سازمان ملل متحد، ۲۰۲۰). شهرنشینی با ایجاد گسترده‌ترین دستکاری‌های بشری در چهره طبیعی زمین، شرایط زندگی ساکنان شهری را در معرض تهدید و نابودی قرار داده است (محمودزاده و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۶۸). در این میان مهاجرت‌های معکوس (شهری- روستایی) در صورت مدیریت و هدایت صحیح در مقاصد و مجتمع‌های زیستی، می‌تواند ضمن کاهش بار شهرنشینی به توزیع مجدد جمعیت و تعادل بخشی ناحیه‌ای کمک شایانی نمایند. شهرنشینی ناقص و قطبی شدن فضای توسعه اقتصادی و اجتماعی باعث بروز مهاجرت‌ها از روستاها به طرف شهرها (برای اشتغال) و همچنین مهاجرت فصلی و معکوس از شهرها به نواحی روستایی و شهرهای کوچک به سبب شلوغی مراکز شهری و عوامل دافعه شهر گردیده است (Nefedova, 2010; 195). نابرابری فضایی که بازتاب نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی داخل شهرها است، باعث پیشروی سکونتگاه‌های انسانی به محیط‌های پیرا-شهری شده است (دانشپور، ۱۳۸۵: ۵). در روند جهانی شدن و شهرنشینی نوین که به تمرکز فقر و غنا در شهرها گرایش دارد، خلأ ناشی از ناکارآمدی طرح‌ها توسعه‌ی شهری در جهت توزیع فضایی مطلوب دستاوردهای توسعه در محلات شهری امکان بروز الگوهای سکونتگاه‌های غیررسمی و برنامه‌ریزی شده را ارائه می‌دهد (احدنژاد و نجفی، ۱۳۹۸: ۱).

شهرنشینی سریع و افزایش جمعیت باعث خزش شهری یا پیشروی به سوی فضاهای پیرامونی و حومه شهرها، موجب شکل‌گیری، تغییر و دگرگونی روستا - شهرها (روستا‌هایی که در مرحله گذار یا دگرگونی از ماهیت روستایی به شهری هستند) و سکونتگاه‌های غیررسمی در پیرامون خود می‌شوند (Kirik, 2004; 1).

به‌طور کلی مهاجرت معکوس به روستاها علل و نتایج مثبت فراوانی با خود به همراه دارد و به منظور گسترش ادامه مهاجرت معکوس به سمت روستاها لازم است سیاست‌گذاری روستایی به تقویت تاسیسات و تجهیزات زیربنایی و روستایی و ارتقای شاخص‌های بهداشتی و آموزشی و کارآفرینی در روستاها به ویژه روستاهای واقع در حریم شهرها اقدام نماید (یعقوبی و زبیدی، ۱۳۹۷: ۲۰۷). مسئله مهاجرت به صورت مهاجرت از روستا به شهر، از شهر به روستا یا از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ در اکثر جوامع اتفاق می‌افتد. از آنجا که هرگونه برنامه‌ریزی و آینده‌نگری در نواحی روستایی با ساختار جمعیت به‌طور مستقیم و غیر مستقیم ارتباط پیدا می‌کند، شناخت مقصد مهاجران در مهاجرت معکوس و تحلیل الگوهای جابجایی جمعیت و عوامل مؤثر بر آن اهمیت به‌سزایی دارد. استان‌های مازندران، تهران، گیلان، بوشهر، گلستان، خراسان رضوی و کرمانشاه به ترتیب بیشترین مهاجرت معکوس را در بین استان‌ها دارند (نصیری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۴). بر این اساس تبیین دلیل مهاجرت به نواحی روستایی و استفاده مناسب از ظرفیت مهاجرین در توسعه جوامع سکونت‌گویی کوچک جزو نیازهای اساسی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای و استانی قلمداد می‌گردد. حال صحبت از بازگشت روستاییان به روستاها یا به اصطلاح مهاجرت معکوس در میان است. البته مهاجرت معکوس می‌تواند به شهرهای کوچک هم صورت گیرد، اما واقعیت این است که این بازگشت چه به طرف روستا باشد و چه به طرف شهرهای کوچک، نیازمند فراهم بودن شرایطی است که اشتغال و امکانات رفاهی حداقل آنها است. طبق آمار ۱۳۹۰ در سطح استان آذربایجان شرقی، ۳۱۵۸۲ نفر مهاجرت به روستا نموده‌اند و ۲۹۹۴۷ نفر نیز مهاجرت شهری داشته‌اند که بیانگر افزایش مهاجرت معکوس در سطح استان می‌باشد. علت مهاجرت به روستا شامل پیروی از خانواده ۴۲/۱ درصد، اشتغال ۳۳ درصد، دستیابی به مسکن مناسب‌تر ۳/۱۵ درصد و تحصیل ۳ درصد بیان شده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰).

در حال حاضر رشد و توسعه روستاهای الحاقی به تبریز با سرعت بالا ادامه دارد، بطوریکه مساحت این روستاها در چند سال اخیر چند برابر شده و جمعیت این روستاها چندین برابر شهر تبریز و نرخ رشد متوسط کشوری در حال افزایش است. این در حالی است که خیلی از محدوده‌های ساخته شده این روستاها بیرون از محدوده قانونی (طرح هادی) است و ساخت و سازهای غیرمجاز و حاشیه‌نشینی معاصر

در این روستاها در سایه نبود طرح موضعی شهری با سیر صعودی اتفاق می‌افتد. اگر روند مهاجرت‌های معکوس به این نواحی ادامه داشته باشد در چند سال آینده، بافت آشفته و ارگانیک بروز خواهد کرد. در حال حاضر دو نوع بافت ارگانیک (سنتی) و برنامه‌ریزی شده (قطعات جدید ساخته شده در حاشیه بافت سنتی) در این روستاها وجود دارد که رفته‌رفته بافت حاشیه‌نشینی نیز به این بافت‌ها در حال اضافه شدن است. بر این اساس، هدف این پژوهش حاضر تبیین دلایل مهاجرت معکوس به روستاهای هفت‌گانه الحاقی به تبریز می‌باشد. سوالات تحقیق عبارتند از؛ مهاجرت معکوس در گسترش و توسعه فیزیکی و جمعیتی روستاهای الحاقی به تبریز چه نقشی داشته است؟ کدام عوامل در مهاجرت معکوس از شهر تبریز به روستاهای اطراف تبریز موثر هستند؟

مبانی نظری

شهرنشینی یکی از مهمترین جنبه‌های زندگی اجتماعی امروز در سطح دنیاست. این پدیده در گذشته هم وجود داشته است ولی مسلماً از جهت تعداد و نسبت جمعیت شهری قابل قیاس با امروز نیست. در واقع، رشد شهرنشینی در سطح جهان در قرن بیستم و به ویژه از نیمه‌ی دوم آن شروع شده است و از این جهت یک پدیده جدید به شمار می‌رود. این پدیده در عین حال جهانی هم است و تقریباً تمام کشورها آن را تجربه کرده یا می‌کنند. این فرایند جهانی، توزیع فضایی ساکنین کره‌ی خاکی را در تمام قسمت‌های جهان شکل داده و هنوز هم در حال شکل دادن است (Pumain, 2006;319). امروزه نقش شهرها در توسعه علم و دانش، بهداشت، اشتغال‌زایی کاملاً مشخص است. شهرها موتو محرکه تمدن بشری هستند که هم مولود تمدن و هم عامل ایجاد آن می‌باشند. بیش از ۷۰ درصد از تولید ناخالص داخلی در شهرها تولید می‌شوند (سازمان ملل متحد، ۲۰۲۰). بر این اساس نباید از رشد جمعیت شهری هراس داشت بلکه با برنامه‌ریزی جامع می‌توان تهدیدات رشد شهرنشینی را از طریق توزیع جمعیت در پیرا-شهری به فرصت تبدیل نمود. شهرنشینی با چنان قدم‌های بلندی به جلو می‌رود که در چند دهه پیش غیرقابل تصور بود. به رغم تفاوت‌های ماهوی بسیاری که در شکل و شیوه پویای شهرنشینی در نقاط مختلف و در اقتصادهای گوناگون جهان مشاهده شده، شهرنشینی در همه جای جهان در طول ۱۵۰ سال اخیر سیر صعودی داشته است. به موازات این پویا، شهر به شکل آشکاری روستا و زندگی روستایی را در تمام جنبه‌های آن به حاشیه رانده به نحوی که امروزه جهان به سرعت در حال شهری شدن است (عظیمی، ۱۳۸۱:۱۳). کلانشهرها به سبب برخورداری از کارکردهای بسیار متعدد دارای روابط و پیوندهای قوی با نواحی پیرامونی و بالادست روستاهای حوزه نفوذ خود بوده و این ارتباطات تأثیرات عمیقی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حتی کالبدی روستاها بر جای می‌گذارد (ظاهری و کارگر، ۱۳۹۵: ۱۶۲). امروزه خزش جمعیت شهری در مناطق روستایی به ویژه روستاهای واقع در حریم کلان‌شهرها (به دلایل مختلف) تحت عنوان مهاجرت معکوس در حال وقوع می‌باشد. با آغاز قرن بیست و یکم، مهاجرت معکوس به عنوان فرایندی جهت جلوگیری از متورم شدن شهرها و همچنین احیای روستاها مورد توجه صاحب‌نظران و مدیران می‌باشد. مفهوم مهاجرت معکوس بیانگر مهاجرت و بازگشت به مبدأ مهاجرتی برای مهاجران است که بیشتر به مهاجرانی اطلاق می‌گردد که بر اساس دلایلی مانند بهبود شرایط اشتغال و اقتصادی در مبدأ مهاجرت و برخی مشکلات در مقصد مهاجرت و دلایل دیگر، دوباره به مبدأ اولیه مهاجرت خود برمی‌گردند (علی‌بابایی و جمعه‌پور، ۱۳۹۵: ۹۹). بنابراین، هرچند ادوارد روانشتاین قوانین مهاجرتی را بنیان نهاده است که در آن تمام مهاجرت‌ها بین بخش‌های مختلف مناطق اتفاق می‌افتد و در آنها جریان‌ها و ضد جریان‌هایی وجود دارد که از لحاظ حجم کم و بیش برابرند، ولی مهاجرت روستایی کرارا به صورت نامتقارن بوده است، زیرا جریان از روستا به شهر بسیار بیشتر از جریان‌های دیگر بوده است (Pumain, 2006;319). مهاجرت از روستا به شهر پیامدهای متعددی از جهات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و جمعیت‌شناختی دارد. یکی از پیامدهای جمعیت‌شناختی آن، تغییراتی است که در ساختار سنی و جنسی مناطق شهری و روستایی ایجاد می‌نماید. در تحرکات جغرافیایی، عامل سن نقش عمده‌ای دارد. معمولاً، از سنین رشد که افراد (به ویژه مردان) قابلیت و توانایی کار یا ازدواج یا تمایل به ادامه تحصیلات در شهرهای بزرگتر و سایر نقاط را می‌یابند جابجایی مکانی و تغییر محل اقامت شروع می‌شود، به طوری که در برخی از گروه‌های سنی درصد قابل توجهی از افراد در محلی غیر از محل تولد خویش اقامت دارند (امانی، ۱۳۸۰: ۴۰). به طور کلی، در مهاجرت‌های معکوس (شهری - روستایی) عوامل دافعه و جاذبه در قالب مولفه‌های اقتصادی، فرهنگی - اجتماعی، زیست محیطی (شرایط اکولوژیکی) و کالبدی تأثیر دارند.

مؤلفه زیست - محیطی: امروزه با صنعتی شدن شهرها و گسترش آلودگی‌های صوتی و هوایی ناشی از انتشار گازهای گلخانه‌ای و قرارگیری کارخانجات در اطراف شهرها که منشأ انتشار آلودگی‌های هوا می‌باشند، زیست‌پذیری شهروندان و سلامت جسمانی و روحی و روانی آنان کاهش یافته‌است. در این میان، عده‌ای از ساکنین شهرها اقدام به تغییر مکان محل سکونت خود به محیط‌های آرام روستایی برای تمدد اعصاب و دوری از شلوغی شهرها می‌کنند. همچنین افزایش جمعیت‌روستاها، به توسعه تکنولوژی‌های زیست محیطی کمک می‌کند و موجب حفاظت از محیط زیست می‌شود. مهاجرت معکوس، آسایش و آرامش زندگی در کنار طبیعت روستایی دارد (ابراهیم-زاده، ۱۳۹۸؛ ۱۷۴).

مؤلفه کالبدی: توسعه امکانات روستاها با برنامه‌ریزی توسط دولت از جمله تسهیلات بانکی و یارانه‌ای (سوسبید) برای احداث مسکن روستایی و امکانات زیرساختی نظیر گاز، راه‌های دسترسی، اجرای طرح‌های هادی روستایی می‌تواند به عنوان مؤلفه موثر در مهاجرت معکوسی قلمداد گردد (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۷۵) طراحی خانه مطابق با سلیقه فرد در نواحی روستایی (با توجه به دست و پاگیر نبودن قوانین ساخت و ساز در روستاها) در مساحت‌های متفاوت و پایین بودن میزان تراکم در روستا و بالا بودن تراکم وواز دوحام در محیط‌های شهری نیز به عنوان جاذبه و دافعه کالبدی در مهاجرت‌های معکوس عمل می‌نمایند.

مؤلفه اقتصادی: در مهاجرت‌های روستایی - شهری، عامل اقتصادی در قالب متغیرهای بیکاری در مبدأ، تفاوت درآمد، فرصت‌های شغلی در مقصد (شهر)، کاهش منابع مالی در روستاها و مکانیزه شدن بخش کشاورزی و محدودیت‌های شغلی در ترغیب مهاجرت‌های شهری تاثیر دارند. دیدگاه اقتصادی، مهاجرت‌ها را مکانیزمی برای توزیع مجدد نیروی کار در نظر می‌گیرند. اقتصاددانان کلاسیک از جمله آدام اسمیت، مهاجران کارگر را نیز تابع قانون عرضا و تقاضای اقتصادی می‌دانستند (زنجانی، ۱۳۸۰: ۱۳۶). در دیدگاه اقتصادی، مهاجرت ناشی از تفاوت‌های شغلی - درآمدی و سطوح امنیتی بین مناطق شهری و روستایی است. دین ونک و همکاران معتقدند که مهاجران روستایی از مناطق با شرایط نامناسب به مناطق با شرایط مناسب مهاجرت می‌کنند. استیگلیتز معتقد است اگر مهاجرت را به عنوان مکانیزم تعادل بخش بدانیم، در آن صورت می‌توان انتظار داشت که وقتی تعداد بیکاران افزایش یابد، تعداد مهاجرین نیز زیاد خواهد شد (طاهرخانی، ۱۳۸۰: ۷۵). این نگرش، مهاجرت‌های روستایی را عمدتاً به دلیل فقدان فرصت‌های شغلی در روستاها و درآمدهای بیشتری در شهر و منافع ناشی از آن و در واقع تابعی از عوامل اقتصادی می‌داند. سابان در سال ۱۹۶۴ اثبات می‌کند بیکاری افراد احتمال مهاجرت را در مقایسه با افراد دارای کار بیشتر می‌کند (جلالیان و محمدی یگانه، ۱۳۸۶: ۹۰).

مؤلفه اجتماعی: دیدگاه اجتماعی بی‌آنکه از نقش عامل اقتصادی در مهاجرت غفلت کنند، آن را تنها عامل مشوق مهاجرت‌ها نمی‌داند و علاوه بر عوامل ارادی، انگیزه‌هایی چون تحمل یا عدم تحمل شرایط زیستی تشکیل خانواده، تحصیل، تمایل به زندگی در نقاط خاص و زمینه‌های قومی، فرهنگی و مانند آن را نیز در مهاجرت‌های روستایی - شهری دخیل می‌دانند (جلالیان و محمدی یگانه، ۱۳۸۶: ۹۰).

روش تحقیق

روش تحقیق حاضر به لحاظ هدف کاربردی و به لحاظ ماهیت و گردآوری اطلاعات از نوع توصیفی / تحلیلی درست می‌باشد. جهت گردآوری اطلاعات از پرسشنامه استفاده شده است. جامعه آماری این مطالعه شامل مهاجران بازگشتی از شهر تبریز به روستاهای مورد مطالعه هستند (روستاهایی که در طرح جامع جدید شهری به محدوده شهر الحاق شده‌اند). از این بین، تعداد ۱۱۴ نفر با استفاده از روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب گردیدند. برای سنجش امتیازات پرسشنامه‌ها از طیف لیکرت استفاده شده است (بیشترین امتیاز ۵ و کمترین امتیاز). همچنین برای تعیین پایایی پرسشنامه‌ها از روش ضریب‌آلفای کرونباخ استفاده گردید. مجموع میانگین پایایی به دست آمده از گویه‌ها ۰/۷۷، محاسبه گردید که بیانگر پایایی قابل قبول ($0.7 \leq \alpha < 0.8$). با بررسی پیشنهادیه تحقیق و مبانی نظری، متغیرهای پرسشنامه آماده گردید و از نظرات اساتید دانشگاهی برای روایی پرسشنامه‌ها و تایید محتوا استفاده گردید (روایی محتوا).

گویه‌های مورد مطالعه و ارتباط درونی متغیرها با یکدیگر می‌باشد. در جدول شماره ۱ کران‌های آلفای کرونباخ و میزان سازگاری گویه‌ها آورده شده است. جهت مشخص شدن تاثیر هر یک از متغیرها و تعیین عوامل موثر در مهاجرت معکوس از مدل تحلیل عاملی اکتشافی استفاده گردیده است.

معرفی محدوده مورد مطالعه

شهر تبریز به عنوان بزرگترین متروپل شمال غرب ایران با وسعتی حدود ۲۵ هزار هکتار در موقعیت جغرافیایی ۳۳°، ۱۱'، ۴۶" طول شرقی و ۹۰°، ۳۸' عرض شمالی با ارتفاع متوسط ۱۳۴۰ متر در جلگه‌ای به نام جلگه تبریز واقع شده است. طبق آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن، جمعیت شهر تبریز، یک میلیون و هشتصد هزار نفر بوده است. در طرح جامع جدید شهر تبریز، روستاهای آناخاتون، آوارعلیا، کوجووار، سهلان، اوغلی، خلجان، کندورو (کندرود) که قبلاً خارج از محدوده شهر بودند، وارد محدوده شهر شده‌اند و پرسشنامه‌ها نیز از این هفت روستای الحاقی به شهر، تکمیل گردیده است. مجموع جمعیت این روستاها ۳۷۲۴۹ نفر می‌باشد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). با توجه به مشخص نبودن جامعه آماری مهاجرین، برای تعیین حجم نمونه از روش نمونه‌گیری هدفمند و برای انتخاب نمونه‌ها از روش گلوله برفی استفاده گردیده است. از این میان، تعداد ۱۱۴ پرسشنامه از هفت روستای مورد مطالعه تکمیل گردیدند. شکل شماره ۱، روستاهای مورد مطالعه را نشان می‌دهد.

شکل (۱): قرارگیری روستاهای الحاقی به تبریز (ماخذ: یافته‌های پژوهش بر اساس تصاویر ماهواره‌ای Google Earth)

تجزیه و تحلیل داده‌ها

یافته‌های توصیفی

بر اساس نتایج پرسشنامه‌ها، ۸۶ درصد از پاسخ‌دهندگان مرد و ۱۴ درصد زن هستند و از نظر تحصیلات، ۶۹/۲ درصد زیر دیپلم و ۱۸/۶ درصد فوق دیپلم و ۱۲/۲ درصد نیز لیسانس هستند. همچنین ۵۱/۴ درصد شغل آزاد، ۱۸ درصد شغل دولتی و ۴/۷ کشاورزی، ۱۴/۲ کارگر ساده، ۷/۹ خانه‌دار و ۳/۸ درصد نیز بازنشسته هستند. همچنین ۹۲ درصد شاغل و ۸ درصد نیز بیکار بودند.

جدول ۱: نتایج توصیفی ویژگی‌های پاسخ‌دهندگان

جنسیت	مرد	زن	کل	تاهل	متاهل	مجرد	متارکه
تعداد	۹۹	۱۵	۱۱۴	تعداد	۸۰	۳۰	۴
درصد	۸۶	۱۴	۱۰۰	درصد	۷۰	۲۶/۳	۳/۷
تحصیلات	سیکل	دیپلم	فوق دیپلم	لیسانس	فوق لیسانس	دکتر	کل
تعداد	۴۲	۳۷	۲۱	۱۴	۰	۰	۱۱۴
درصد	۳۶/۸	۳۲/۴	۱۸/۶	۱۲/۲	۰	۰	۱۰۰
شغل	آزاد	دولتی	کشاورزی	کارگرساده	خانه دار	بازنشسته	کل
تعداد	۵۴	۱۹	۵	۱۵	۸	۴	۱۰۵
درصد	۵۱/۴	۱۸	۴/۷	۱۴/۲	۷/۹	۳/۸	۱۰۰
فعالیت	شاغل	بیکار	دارای درآمد بیکار	کل	کل	کل	کل
تعداد	۱۰۵	۹	۰	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴
درصد	۹۲	۸	۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

یافته‌های استنباطی

تحلیل عاملی

در ادامه، برای تعیین ابعاد زیربنایی (عامل‌ها) مهاجرت معکوس، تحلیل عاملی اکتشافی به کار گرفته شده است. جهت آزمون‌پذیری داده‌ها، از آزمون Bartlett و KMO استفاده می‌گردد. به منظور به حداقل رساندن بارهای عاملی متقاطع از چرخش واریماکس استفاده شده است. مقدار KMO برابر با ۰/۶۳۸ و سطح معناداری ۰/۰۰۰ (کمتر از ۰/۰۵) می‌باشد که نشان می‌دهد متغیرها توان عاملی شدن را دارند. بر اساس مدل تحلیل عاملی، هفت عامل (از میان سی و هفت متغیر موثر در مهاجرت معکوس) در مهاجرت معکوس به روستاهای الحاقی تبریز نقش دارند. در عامل اقتصادی و مسکن، بالا بودن هزینه زندگی در شهر با ضریب همبستگی ۰/۷۳۱، در عامل فرهنگی و اجتماعی، وجود فرهنگ اسلامی - سنتی در روستا با ضریب ۰/۸۳۷، در عامل زیست - محیطی (اکولوژیکی)؛ آب آشامیدنی سالم با ضریب ۰/۸۱۳، در عامل تفریحی - گردشگری؛ وجود فضاهای گردشگری طبیعی با ضریب همبستگی ۰/۸، در عامل آلودگی محیط‌های شهری؛ آلودگی هوای شهری با ضریب همبستگی ۰/۸۲۰، در عامل امنیت و تعلق مکانی؛ امنیت مناسب در روستا با ضریب ۰/۷۱۵، و در عامل کالبدی، متغیر ازدحام جمعیت شهری با ضریب تاثیر ۰/۷،۴ به عنوان مهمترین متغیرهای موثر در مهاجرت معکوس از شهر تبریز به روستاهای الحاقی می‌باشند.

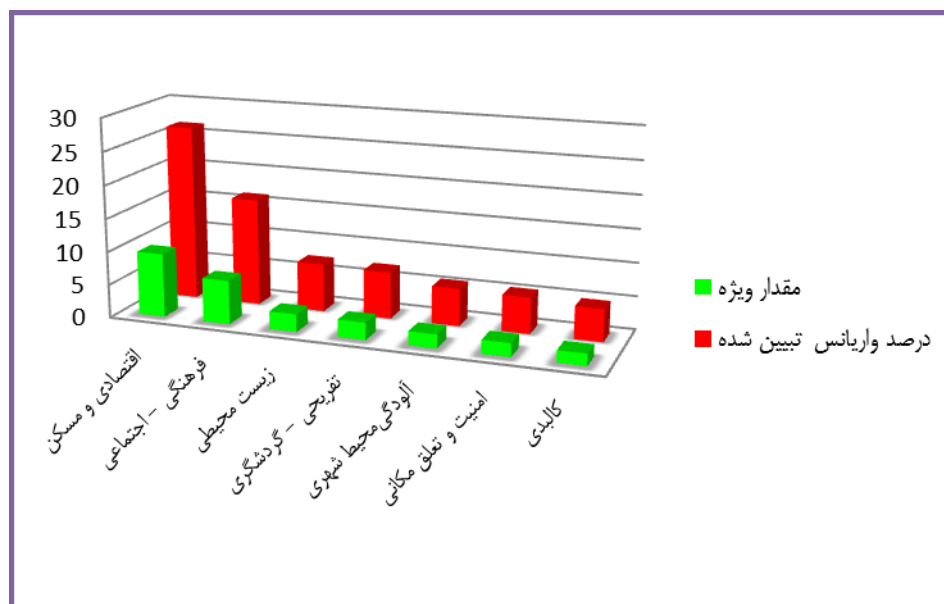
جدول (۲). متغیرهای بارگذاری شده در عوالم دوازده‌گانه مهاجرت معکوس شهری - روستایی

شماره عامل / نام عامل / مقدار ویژه / درصد واریانس تبیین شده	همبستگی	متغیر
عامل اول: عامل اقتصادی و مسکن مقدار ویژه: ۹/۶۱ درصد واریانس تبیین شده: ۲۶/۵۳	۰/۸۵۸	حمایت دولت از روستاییان در قالب سهام عدالت، یارانه و...
	۰/۸۲۷	وجود پتانسیل‌های شغلی
	۰/۷۳۱	بالا بودن هزینه زندگی در شهر
	۰/۷۲۸	پایین بودن درآمد
	۰/۷۱۵	گران‌ترین زمین در شهر
	۰/۷۰۸	پایین بودن قیمت خرید مسکن در روستا
	۰/۶۴۱	پایین بودن قیمت اجاره مسکن در روستا
	۰/۷۰۵	ایجاد کارگاه صنعتی در روستا
	۰/۶۹۶	وجود فرهنگ نامناسب شهری
	۰/۶۲۵	دسترسی مناسب از شهر به روستا
	۰/۵۶۵	امکانات رفاهی و خدمات موجود در روستا
	۰/۸۲۷	وجود فرهنگ اسلامی - سنتی در روستا

عامل دوم: عامل فرهنگی - اجتماعی مقدار ویژه: ۶/۰۶ درصد واریانس تبیین شده: ۱۶/۲۲	وجود شور و نشاط در زندگی روستایی	۰/۷۷۴
	مطابقت روستا با طبقه اجتماعی	۰/۷۳۹
	آیا وجود امکانات آموزشی در روستا	۰/۵۷۰
	ساختار و چیدمان و شکل محلات شهری	۰/۵۲۵
عامل سوم: عامل زیست محیطی مقدار ویژه: ۲/۶۸۶ درصد واریانس تبیین شده: ۷/۲۶	آب آشامیدنی سالم	۰/۸۱۳
	کاشت محصولات ارگانیک زراعی	۰/۷۵۳
	وجود ذرات معلق در هوای شهری	۰/۴۵۱
	وجود فضاهای گردشگری طبیعی	۰/۸
عامل چهارم: عامل تفریحی - گردشگری مقدار ویژه: ۲/۶۱۵ درصد واریانس تبیین شده: ۷/۰۶	نزدیکی به شهر	۰/۷۱۸
	وجود امکانات بهداشتی و خدماتی	۰/۵۱۸
	چشم انداز دلپذیر روستا	۰/۴۵۲
	معماری بومی روستایی	۰/۳۵۵
	وجود آب و هوای مناسب در روستا	۰/۳۲۹
	آلودگی هوای شهری	۰/۸۲۰
عامل پنجم: عامل آلودگی محیط شهری مقدار ویژه: ۲/۰۹۱ درصد واریانس تبیین شده: ۵/۶۵	وجود فضای سبز بکر در روستا	۰/۶۷۱
	پایین بودن میزان تراکم ساختمانی در روستا	۰/۴۹۳
	داشتن تعصب به سرزمین اجدادی	۰/۴۴۰
	امنیت مناسب در روستا	۰/۷۱۵
عامل ششم: عامل امنیت و تعلق مکانی مقدار ویژه: ۲/۰۲۵ درصد واریانس تبیین شده: ۵/۴۷	داشتن روابط خویشاوندی و قومی	۰/۶۷۰
	بازنشستگی	۰/۵۸۶
	ازدحام جمعیتی شهری	۰/۷۰۴
عامل هفتم: عامل کالبدی مقدار ویژه: ۱/۸۰۶ درصد واریانس تبیین شده: ۴/۸۸	نزدیکی به شهر	۰/۶۷۰
	نزدیکی به محل اشتغال	۰/۴۵۳

(یافته‌های تحقیق)

شکل (۲): مقدار ویژه و درصد واریانس تبیین شده عوامل مهاجرت معکوس

بررسی رشد جمعیتی و توسعه فیزیکی روستاهای الحاقی: جمعیت روستاهای مورد مطالعه در سال ۱۳۸۵ برابر با ۲۵۸۹۲ نفر بوده است که در سال ۱۳۹۵ به ۳۷۲۴۹ نفر افزایش یافته است. همچنین، مساحت روستاهای الحاقی در سال ۱۳۸۵ برابر با ۲۸۴/۶۱

هکتار بوده است که در سال ۱۳۹۵ به ۵۵۲ هکتار افزایش پیدا کرده است و رشد ۹۳/۹۴ درصدی داشته‌اند. دلیل زیاد بودن میزان رشد مساحت (کالبدی) روستاها نسبت به جمعیت، توسعه افقی و گسترش فیزیکی روستاها و بالا بودن مساحت قطعات مسکونی (طبق الگوی مسکن روستایی) می‌باشد.

جدول (۳). مساحت و جمعیت روستاهای مورد مطالعه در طی سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۸۵

۱۳۹۵				۱۳۹۰				۱۳۸۵		سال
درصد افزایش	جمعیت	درصد افزایش	مساحت (هکتار)	درصد افزایش	جمعیت	درصد افزایش	مساحت (هکتار)	جمعیت	مساحت (هکتار)	روستا
+۴	۸۲۸۸	۲۱۰	۷۳	+۲۷/۱۲	۶۸۱۲	۵۳۴	۳۴/۸۲	۲۰۵۲	۶/۵۲	آناختون
+۱۱	۲۶۵۱	۳۳۲	۷۰	+۱۶/۳۹	۱۵۷۶	۷۲	۲۱/۰۵	۷۲۸	۱۵/۲	اوغلی
+۱/۱	۶۷۹۶	۱۰	۷۷/۷۶	+۱/۰۳	۶۳۶۵	۱	۷۱/۱	۶۳۵۴	۷۰/۴	خلجان
+۱/۶۳	۲۶۶۴	۱۸	۶۹/۴۱	+۲/۲۴	۳۳۷۹	۲۷/۶	۵۹/۲۳	۳۰۲۵	۴۶/۳۹	سهلان
+۹/۰۵	۱۷۶۱	۴۲/۳	۳۵/۸	-۲/۷۰	۱۱۴۲	۲۵/۷	۲۵/۱۵	۱۳۰۹	۲۰	آلوار علیا
+۱/۱۲	۶۰۰۱	۲۳/۵	۱۳۳/۸۴	+۱/۰۵	۵۹۶۵	۷۰/۵	۱۰۸/۳	۵۶۶۱	۶۳/۵	کوجووار
-۲/۳۷	۸۵۱۸	۳۰	۹۲/۲	۵/۲۵	۸۷۲۵	۱۳/۵	۷۰/۹	۶۷۵۸	۶۲/۶	کندورو
۳/۵	*	۹۵/۲۵	۷۸/۸۵	۷/۰۵	*	۱۰۶/۳۶	۵۵/۷۹	*	۴۰/۶۵	میانگین
۲۴/۵۳	۳۷۲۴۹	۶۳۸/۸	۵۵۲	۴۹,۳۸	۳۳۹۶۴	۷۴۴/۳	۳۹۰/۵۵	۲۵۸۹۷	۲۸۴/۶۱	کل

(ماخذ: نگارندگان)

جدول (۴). میانگین رشد جمعیت و مساحت روستاهای الحاقی تبریز در محدوده زمانی ۱۳۹۵-۱۳۸۵ (ماخذ: نگارندگان)

ردیف	روستا	درصد رشد مساحت (هکتار)	درصد رشد جمعیت (هکتار)
۱	آناختون	۱۱۲۰	۴۰۳/۸۹
۲	اوغلی	۴۶۰/۵۲	۳۵۹/۲۱
۳	خلجان	۱۰/۴۵	۶/۹۵
۴	سهلان	۴۹/۶۲	۲۱/۱۲
۵	آلوار علیا	۷۹	۳۴/۵۳
۶	کوجووار	۲۱۰/۷۷	۶
۷	کندورو	۴۷/۲۸	۲۶/۰۴
	متوسط ده ساله	۹۳/۹۴	۴۳/۸۳

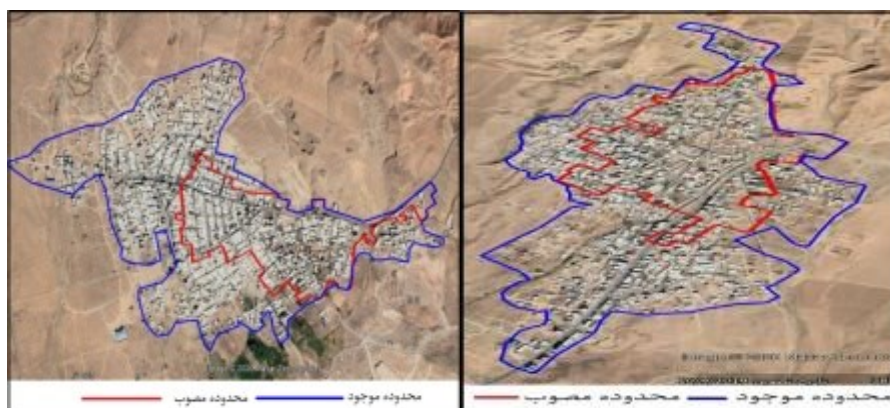
(ماخذ: نگارندگان)

بر اساس مطالعات میدانی و نتایج حاصل از داده‌ها، از نظر افزایش جمعیت و جمعیت‌پذیری، بیشترین

میزان افزایش جمعیت مربوط به روستای آناختون می‌باشد. این روستا در ۴ کیلومتری شمال غربی شهر تبریز واقع شده است. جمعیت این روستا در سال ۱۳۸۵، ۲۰۵۲ نفر بوده است که در سال ۱۳۸۵ به ۸۲۸۸ نفر رسیده است. افزایش جمعیت این روستا مربوط به مهاجرانی است که از شهر تبریز و همچنین از منطقه قره داغ به ویژه از روستاهای شهرستان ورزقان (به دلیل مجاورت با روستا) و اهر به این روستا مهاجرت نموده‌اند. سرریزی جمعیت این روستا به حدی است که بیش از نصف محدوده روستا اختصاص به ساخت و سازهای غیرمجاز دارد و محدوده قانونی روستا با محدوده واقعی و فعلی مطابقت ندارد. در طرح هادی روستایی، محدوده قانونی آن ۲۳ هکتار است اما مساحت فعلی روستا ۸۳ هکتار می‌باشد و ۶۰ هکتار از مساحت روستا بیرون از محدوده مصوب شگل گرفته است. متأسفانه روند ساخت و سازهای غیرقانونی در این روستا چه در قالب توسعه فیزیکی (افقی) و چه به صورت طبقه‌مازاد (توسعه عمودی) ادامه دارد. ساخت و سازهای غیرمجاز، فشار مضاعفی بر تاسیسات و تجهیزات از قبیل آب، گاز وارد نموده است. بافت روستا دچار آشفستگی شده است و بافت بی‌هویت شکل گرفته است که نه شبیه بافت روستایی است و نه بافت شهری و هیچگونه انتظام‌بندی و ساختاری ندارد و ساخت

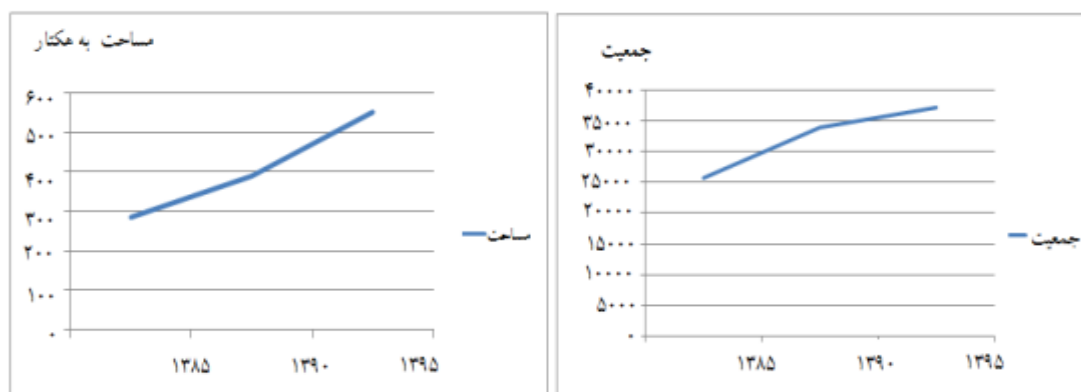

و سازه‌های جدید بصورت بی‌برنامه ایجاد می‌شوند (به دلیل عدم وجود طرح هادی و طرح موضعی شهری). نقش و عملکرد این روستا خوابگاهی است و جمعیت فعال آن در شهر تبریز شاغل هستند و تردد روزانه به شهر دارند. دومین روستایی که از نظر افزایش جمعیت و توسعه فیزیکی - کالبدی رشد چشمگیری داشته است؛ روستای اوغلی است. این روستا در ۷ کیلومتری شهر تبریز و در شمال غربی آن و پشت فرودگاه قرار دارد. تا چند سال اخیر، مردم آن به کشاورزی و دامداری مشغول بودند اما الان نقش خوابگاهی و سکونت‌گرفته و ساکنان آن اکثراً در شهر تبریز مشغول هستند. طی دوره ده ساله (۱۳۸۵-۱۳۹۵) جمعیت این روستا از ۷۳۸ نفر به ۲۶۵۱ نفر افزایش پیدا کرده و رشد ۳۵۹/۲۱ درصدی داشته است. از نظر توسعه کالبدی نیز رشد بیش از حدی داشته است. بطوریکه مساحت آن از ۱۵/۲ هکتار در سال ۱۳۸۵ به ۷۰ هکتار در سال ۱۳۹۵ رسیده است. به عبارت دیگر مساحت روستا طی ده سال، بیش از ۴۶۰/۵۲ درصد رشد داشته است. اکثر ساخت و سازه‌های جدید آن نیز خارج از محدوده مصوب طرح هادی شکل گرفته است. محدوده مصوب این روستا ۲۸ هکتار می‌باشد. این در حالی است که مساحت محدوده موجود ۷۰ هکتار می‌باشد. ۴۲ هکتار از بافت روستایی خارج از محدوده مصوب رشد کرده است.

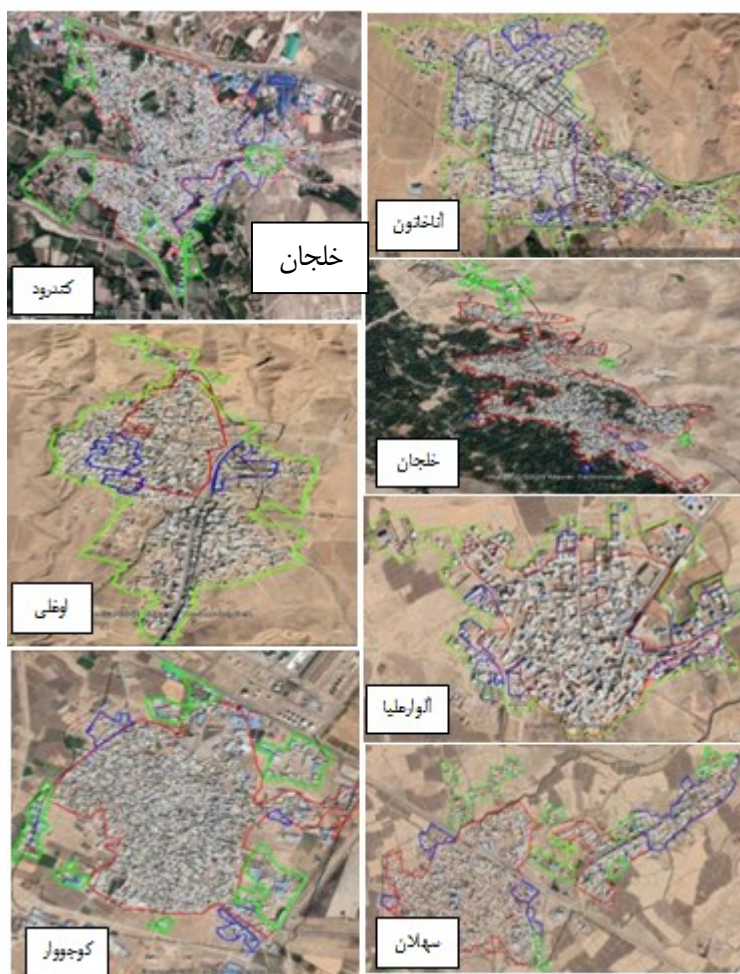

شکل (۳): مقایسه محدوده موجود و محدوده مصوب طرح هادی روستای آناختون (سمت راست) و روستای اوغلی (سمت چپ) (ماخذ: ترسیم نگارندگان بر اساس اطلاعات طرح جامع شهر تبریز، ۱۳۹۹)

رشد جمعیت و مساحت روستاهای دیگر مورد مطالعه، نیز خیلی بالاتر از رشد متوسط می‌باشد. متوسط رشد جمعیت روستایی کشور در طی ده سال اخیر (۱۳۸۵-۱۳۹۵) ۰/۶۹- درصد می‌باشد؛ در حالی که متوسط رشد جمعیت روستاهای مورد مطالعه در این فاصله زمانی ۴۳/۸۳+ درصد می‌باشد. این امر بیانگر پرتاب توسعه فیزیکی متصل شهر تبریز به روستاهای اطراف (منطقه کلانشهری) می‌باشد و اینگونه از مهاجرت‌های روستا - شهری در سال‌های اخیر به دلیل گرانی زمین و مسکن در شهر تبریز فزونی گرفته است.

شکل (۴): سیر صعودی رشد جمعیت و مساحت روستاهای مورد مطالعه طی سال‌های ۱۳۹۵- (ماخذ: نگارندگان)

شکل (۵): روند گسترش کالبدی روستاهای الحاقی به تبریز طی سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۸۵؛ رنگ قرمز: محدوده توسعه سال ۱۳۸۵؛ رنگ آبی: محدوده توسعه سال ۱۳۹۰؛ رنگ سبز: محدوده توسعه سال ۱۳۹۵

نتیجه‌گیری

رشد و خزش شهری و تمرکز زدایی از مرکز شهرها نسبت به سکونتگاه‌های روستایی قرار گرفته در حریم شهر (پیراشهری)، به سبب تغییرات اقتصادی و اجتماعی، همچنین دگرگونی‌های زیست - محیطی و کالبدی است. عموم کشورهای توسعه‌یافته، اکنون، به سطوح بالای شهرنشینی دست یافته و نقش کشورهای در حال توسعه در افزایش درصدهای شهرنشینی بیشتر است که در آینده بیشتر نیز خواهد شد. عوامل متعددی در این فرایند دخیل می‌باشند که از مهمترین آنها مهاجرت به شهرها به ویژه مهاجرت‌های روستا-شهری است. اما با آغاز قرن بیست و یکم، مهاجرت معکوس به عنوان فرایندی جهت جلوگیری از متورم شدن شهرها و همچنین احیای روستاها مورد توجه صاحب‌نظران و مدیران می‌باشد. مفهوم مهاجرت معکوس بیانگر مهاجرت و بازگشت به مبدأ مهاجرتی برای مهاجران است که بیشتر به مهاجرانی اطلاق می‌گردد که بر اساس دلایلی مانند عوامل اقتصادی، زیست - محیطی و اکولوژیکی نسبت به مهاجرت از شهر به نواحی روستایی نقل مکان می‌کنند. در امر مهاجرت معکوس روستایی، عوامل دافعه شهری و عوامل جاذبه روستایی در قالب متغیرهایی مانند داشتن آب و هوای مطلوب، هزینه‌های کمتر زندگی و همچنین برگشتن به وطن اصلی خود (حس نوستالژیکی) در افزایش این نوع از

مهاجرت‌ها موثر واقع می‌شوند. در صورت فراهم نبودن بسترها و ظرفیت‌های نواحی روستایی برای جمعیت‌پذیری، این پدیده می‌تواند تاثیر نامطلوبی بر محیط‌های روستایی چه از نظر محیطی و چه از نظر خدماتی و تأسیساتی نماید.

در چند سال اخیر، در کلانشهر تبریز شاهد تداوم و رشد مهاجرت‌های معکوس از شهر تبریز به روستاهای الحاقی، با توجه به از بین بردن برد محیطی و کاهش توان‌های زیستی، باعث ناپایداری و افت کیفیت زندگی روستایی و پیدایش شکلی دیگر از سکونتگاه‌های غیررسمی روستا-شهری گردیده است. جابجایی‌های جمعیتی داخل شهری تبریز، توسط دو گروه اجتماعی و در دو شکل متفاوت انجام می‌گیرد؛ گروه‌های پردرآمد و کم درآمد. مسیر و مقصد اقشار با درآمد بالا و متوسط شهری به طرف شرق شهر و شهرک‌های جدیدالحداد خاوران، مرزداران، کوی استانداری و مقصد مهاجرت‌های خانوارهای با درآمد پایین نیز به طرف غرب و جنوب‌غربی شهر و به طرف روستاهای قرار گرفته در پیرامون شهر می‌باشد (اکثر روستاهای جاذب جمعیت مهاجرین در غرب تبریز قرار گرفته‌اند). بررسی‌های میدانی نشان داد که جمعیت و مساحت محدوده روستاهای مستقر شده در پیرامون شهر تبریز در طی ده سال اخیر به شدت رشد صعودی داشته است و خیلی فراتر از رشد متوسط کشوری می‌باشد. ادامه مهاجرت‌های شهری - روستایی باعث سوداگری زمین، کمبود خدمات، فشار مضاعف بر تأسیسات و تجهیزات، گسیختگی و ناهنجاری اجتماعی، تغییر کاربری اراضی و از بین بردن فضای سبز روستایی به سبب ساخت و سازهای غیرمجاز گردیده است. طبق آزمون فریدمن، با توجه به تورم و گرانی و بالا بودن هزینه‌های زندگی در شهرها (به ویژه در کلانشهرها) عامل اقتصادی تاثیر بسزایی در مهاجرت معکوس دارند؛ بطوریکه حمایت دولت از روستاییان در قالب سهام عدالت، یارانه، اشتغال در صنایع کوچک روستایی، گران بودن میزان خرید و اجاره مسکن در شهر و درآمد پایین از جمله عوامل موثر در بخش اقتصادی در مهاجرت معکوس دارند. در مولفه محیطی نیز، داشتن آب و هوای مناسب، کم بودن میزان آلودگی‌ها نسبت به شهر، کاشت محصولات زراعی ارگانیک و سبزیزگی روستا باعث جذب مهاجرین معکوس شهری به روستایی گردیده است. همچنین در مولفه کالبدی؛ پایین بودن میزان ازدحام و تراکم در روستا و معماری بومی و سنتی روستایی که باعث ارتباط بیشتر با محیط و حس مکان و درک محیط می‌شود؛ در صدر عوامل کالبدی قرار گرفته‌اند. در بخش اجتماعی هم، احساس شادی در محیط روستایی، وجود مراکز آموزش دولتی، فرهنگ مناسب روستایی روابط خویشاوندی و امنیت بیشتر نسبت به شهر در اولویت مهاجرین در زیرمجموعه متغیرهای اجتماعی و فرهنگی قرار گرفته‌اند. نتیجه تحقیق حاضر همسو با نتایج ابراهیم‌زاده و همکاران (۱۳۹۸)، احمدی و همکاران (۱۳۹۴)، جلالیان و همکاران (۱۳۸۶)، علی بابایی و جمعه‌پور (۱۳۹۵) و غلامی‌باغی (۱۳۸۴) می‌باشد.

بر اساس خروجی مدل تحلیل عاملی، سی و هفت متغیر موثر در مهاجرت معکوس، در هفت عامل اصلی خلاصه گردید. این هفت عامل استخراج شده، در مجموع بیش از ۷۰ درصد واریانس متغیرها را تبیین می‌نمایند. نتایج به دست آمده در ذیل هفت عامل اصلی به ترتیب شامل عوامل اقتصادی و مسکن، عامل فرهنگی اجتماعی، عامل زیست محیطی (اکولوژیکی) عامل تفریحی گردشگری، عامل آلودگی محیط شهری، عامل امنیت و احساس تعلق مکانی و عامل کالبدی می‌باشند. به توجاه نتایج حاصل از پرسشنامه‌ها و مدل تحلیل عاملی، مهمترین عامل در مهاجرت معکوس شهری - روستایی، عامل اقتصادی و مسکن است و این عامل در صدر عوامل مهاجرت معکوس شهری - روستایی قرار گرفته است. همچنین این عامل به تنهایی با مقدار ویژه ۹/۶۱، بیش از ۲۶/۵۳ واریانس متغیرهای مهاجرت معکوس را به خود اختصاص داده است.

منابع

- ابراهیم‌زاده، حسین آسمین؛ اشتری مهرجردی، اباذر؛ اسلامی، ایمان (۱۳۹۸)، مهاجرت معکوس روستایی با تغییر سبک زندگی شهری، فصلنامه علمی - پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال دوازدهم، شماره اول، صص ۱۸۶-۱۶۹.
- احدنژاد روشتی، محسن؛ نجفی، سعید (۱۳۹۸)، بررسی تطبیقی نابرابری‌های کیفیت زندگی در نواحی شهری (نمونه موردی: محلات کارمندان و اسلام‌آباد شهر زنجان)، نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، (انتشار آنلاین).
- احمدی، شیرکو؛ توکلی، مرتضی (۱۳۹۴)، «تحلیل حرکات مکانی جمعیت در سکونتگاه‌های روستایی (مطالعه موردی بخش مرکزی شهرستان سردشت)، فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های روستایی، شماره ۳۳، صص ۵۸-۴۱.
- امانی، مهدی (۱۳۸۰)، جمعیت‌شناسی عمومی، تهران، انتشارات سمت.
- پورمحمدی، محمدرضا (۱۳۹۵)، برنامه ریزی کاربری اراضی شهری، تهران، انتشارات سمت.
- جلالیان، حمید؛ محمدی یگانه، بهروز (۱۳۸۶)، تحلیل عوامل جغرافیایی موثر در مهاجرت‌های روستایی شهرستان زنجان از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۵، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۶۱، صص ۹۹-۸۹.
- دانشپور، ذهره (۱۳۸۵)، تحلیل نابرابری فضایی در محیط‌های پیرا - شهری، کوششی در استفاده از رهیافت برنامه ریزی و مدیریت راهبردی در تهران، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۸، صص ۱۴-۵.
- زنجان، حبیب... (۱۳۸۰)، مهاجرت، تهران، انتشارات سمت.
- سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵، مرکز آمار ایران.
- ضرغامی، حسین (۱۳۸۸)، نگاهی به تحولات شهرنشینی و مهاجرت در ایران، مجموعه مقالات پنجمین همایش جمعیت با عنوان «مهاجرت در ایران»، تهران: مرکز آمار ایران.
- طاهرخانی، مهدی (۱۳۸۰)، تحلیلی بر عوامل موثر در مهاجرت‌های روستایی - شهری، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۱۶، شماره ۳، شماره مسلسل ۶۲، صص ۹۳-۶۷.
- طرح جامع شهر تبریز (۱۳۹۶)، مهندسين مشاوره نقش محیط، سازمان مسکن و شهرسازی استان آذربایجان شرقی.
- ظاهری، محمد؛ کاگر، ناهید (۱۳۹۵)، بررسی سیر تحول روستاهای خوابگاهی در شرق کلانشهر تبریز، نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، سال ۲۰، شماره ۵۵، صص ۱۸۱-۱۶۱.
- عظیمی، ناصر (۱۳۸۱)، پوییش شهرنشینی و مبانی نظام شهری، تهران: نشر نیکا.
- علی‌بابایی، مجتبی؛ جمعه‌پور، محمود (۱۳۹۵)، فرآیند و الگوی مهاجرت معکوس روستایی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی: دهستان حاجیلو - شهرستان کبودرآهنگ)، پژوهش و برنامه ریزی روستایی سال ۵، شماره ۱۶، صص ۱۰۵-۹۱.
- غلامی‌باغی، سعید (۱۳۸۴)، ارزیابی آثار اقتصادی و اجتماعی مهاجرت روستایی و مهاجرت معکوس (بررسی موردی طرح بازگشت مهاجران روستایی استان همدان طی سال‌های ۱۳۷۹-۱۳۸۲)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر ابراهیم عباسی، دانشگاه تهران.
- قاسمی، مریم؛ جوان، جعفر؛ صابری، زهرا (۱۳۹۳)، تحلیلی بر علل شکل‌گیری مهاجرت‌های معکوس در نواحی روستایی شهرستان بینالود، فصلنامه مطالعات جغرافیایی مناطق خشک، شماره ۱۶، صص ۳۷-۱۵.
- کریمی، رامین (۱۳۹۴)، راهنمای آسان تحلیل آماری با SPSS، انتشارات هنگام، تهران.

- محمودزاده، حسن؛ غلام‌نیا، خلیل؛ موسوی، سیدمحمد (۱۳۹۷)، رویکرد سناریو محور در مدلسازی توسعه شهری (مطالعه موردی شهر ساری)، نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، سال ۲۲، شماره ۶۴، صص ۲۸۷-۲۶۷.
- مهاجرانی، علی اصغر؛ روستا، زهرا (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان تاثیر مهاجرت معکوس بر توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در روستاهای شهرستانهای تنکابن و رامسر، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی شهر (مطالعات شهری)، دوره ۵، شماره ۱۳، صص ۱۹۴-۱۶۷.
- میرفلاح نصیری، سید نعمت‌اله، دل عظیمی، فریده و شهلا صباغی (۱۳۹۵)، آیا مهاجرت معکوس در کشور در حال تحقق است، دوم‌فصلنامه پژوهشی - تحلیلی آمار، شماره ۴، صص ۲۰-۱۴.
- نظریان، اصغر (۱۳۸۹)، *پویایی نظام شهرنشینی در ایران*، جلد دوم، انتشارات مبتکران، تهران.
- یعقوبی، جعفر؛ زبیدی، طاهره (۱۳۹۷)، بررسی انگیزه‌های مهاجرت معکوس و پیامدهای آن در روستاهای شهرستان ایجرود- استان زنجان، فصلنامه پژوهش‌های روستایی، دوره ۹، شماره ۲، صص ۲۰۹-۱۹۶.
- Pumain, Denise (2006). The Urbanization presses, in Demography : analysis and synthesis : a treatise in population studies / Graziella Caselli, Jacques Vallin, and Guillaume Wunsch ; with contributions by Daniel Courgeau . . . [et al.]. Volume 2, London: Academic Press .
- Berry, Brian J.L. (1980). "Urbanization and Counterurbanization in the United States". The Annals of the American Academy of Political and Social Science. 451: 13-20. [doi:10.1177/000271628045100103](https://doi.org/10.1177/000271628045100103).
- Mitchell, Clare J.A.(2004). "Making sense of counterurbanization". Journal of Rural Studies. 20 (1): 15-34.
- Nefedova, T.G. (May 2016). "Urbanization, Counterurbanization, and Rural-Urban Communities Facing Growing Horizontal Mobility". Sociological Research. 55 (3): 195-210.
- Kirk, M.(2004b), Ensuring Efficient Land Management in Peri-urban Areas, (PPT) World Bank Group – Land Policy & Administration, www.inweb18.worldbank.org/ESSD/essdext.nsf, accessed in 2005/11/15.
- [https://www.un.org/2020/en/Development/desa/News/ecosos/cities for sustainable future.html](https://www.un.org/2020/en/Development/desa/News/ecosos/cities%20for%20sustainable%20future.html).
- <https://www.un.org/Development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>